

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΠΕΛΛΗΣ 1957-1960

Εϋθύς μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους ἡ Πέλλα εἶχε προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς Γεώργιος Π. Οἰκονόμος, τοποθετηθεὶς μετὰ τοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας ὡς Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας μὲ ἔδραν τὴν Θεσσαλονίκην, ἦτο ὁ πρῶτος ἀρχαιολόγος ὁ ὁποῖος ἐνήργησε συστηματικὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ μακεδονικοῦ κράτους. Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Οἰκονόμου, χρηματοδοτηθεῖσαι ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, εἶχον προγραμματισθῆ με ἀνάλογον εὐρύτητα καὶ μακροπρόθεσμον διάρκειαν. Αἱ ἐργασίαι ἤρξαντο τὸ 1914 καὶ ἐσυνεχίσθησαν τὸ 1915, διεκόπησαν ὁμως ἀποτόμως λόγῳ τῆς κηρυχθείσης τότε γενικῆς ἐπιστρατεύσεως, χωρὶς ἔκτοτε, μέχρι τοῦ 1957, νὰ ἐπαναληφθοῦν.

Αἱ ἀνασκαφαὶ Οἰκονόμου, ἐνεργηθεῖσαι εἰς περιοχὴν δεξιὰ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Θεσσαλονίκης-Ἐδέσσης, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν καὶ δυτικῶς τοῦ κυρίου τομέως I τῶν τωρινῶν ἀνασκαφῶν (βλ. κατωτέρω), ἔφεραν εἰς φῶς ἐρείπια δύο οἰκιῶν, εἰς τὴν ἑτέραν τῶν ὁποίων ἀνευρέθη ἐπίσης καὶ διηρηνήθη ὑπογεία κρηναία κατασκευή. Τὰ πορίσματα τῶν πρώτων τούτων ἐρευνῶν ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1914, σ. 127-148 καὶ 1915, σ. 237-244 (πρβλ. Ἀρχαιολ. Δελτίον 4 (1918) σ. 1-29 καὶ Athenische Mitteilungen 51 (1926) σ. 75-97).

Ἀφορμὴ διὰ τὰς νέας ἀνασκαφὰς Πέλλης ὑπῆρξεν ἡ τυχαία ἀνεύρεσις κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1957 σφονδύλου ἰωνικοῦ κίονος εἰς τὸ ὑπόγειον τῆς οἰκίας τοῦ Βασ. Στεργιούλα πλησίον τοῦ χωρίου Παλαιὰ Πέλλα, παρὰ τὸ 38ον χιλιόμετρον τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης-Ἐδέσσης. Τὴν ἀνεύρεσιν αὐτὴν ἠκολούθησε δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἐβεβαίωσεν ὅτι ἡ οἰκία Στεργιούλα εἶχε κτισθῆ ἐπάνω εἰς ἰωνικὸν περιστύλιον, σχήματος ὀρθογωνίου τετραγώνου, ἐκάστη πλευρὰ τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀνὰ ἕξ κίονας¹ (βλ. Σχέδ. 1 καὶ Πίν. 35, 48).

Κατόπιν τούτου ἐλήφθη ἀπόφασις παρὰ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας περὶ ἐνεργείας συστηματικῶν ἀνασκαφῶν ἐν Πέλλῃ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Ἐφόρου κ. Φ. Πέτσα². Αἱ ἀνασκαφαὶ αὗται συνεχίζονται μέχρι τοῦδε, διατιθεμένων κατ'

1. Ἡ δοκιμαστικὴ σκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἤρχισε τὴν 11ην Ἀπριλίου καὶ ἔληξε τὴν 25ην Μαΐου 1957, εἶχεν ἀνατεθῆ, κατόπιν προτάσεώς μου, εἰς τὸν Ἐφορον κ. Φ. Πέτσαν, προσωρινῶς τότε ἀπεσπασμένον παρὰ τῆ Ἐφορείᾳ Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης (ὀριστικῶς τοποθετηθέντα τὴν 4ην Ὀκτωβρίου 1957 εἰς Βέροιαν), ἔδαπανήθη δὲ δι' αὐτὴν κονδύλιον δραχ. 1.500, διατεθὲν παρὰ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ συμπληρωθὲν διὰ μικρὰς ἐνισχύσεως τῆς Νομαρχίας Πέλλης.

2. Αἱ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ ἤρξαντο τὴν 27ην Μαΐου καὶ ἐσυνεχίσθησαν μέχρι τῶν μέσων τοῦ Νοεμβρίου 1957, δαπανηθέντος κονδυλίου δραχ. 575.000. Κατὰ τὴν πρώτην αὐτὴν ἀνασκαφικὴν περιόδον, ἐκτὸς τοῦ κ. Πέτσα, συνειργάσθη εἰς ἕνα τῶν τομέων καὶ ὁ Καθηγητῆς κ. Μ. Ἀνδρόνικος, τότε ἐπιμελητῆς ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.

Χάρις εἰς γενναίας πιστώσεις, ὀφειλομένας εἰς τὸ ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως, αἱ ἀνασκαφαὶ ἐσυνεχίσθησαν με ἐντατικὸν ρυθμὸν καὶ κατὰ τὰς ἐπομένους ἀνασκαφικὰς περιόδους τῶν ἐτῶν 1958-1960, με διάρκειαν ἐργασίας ἐκάστης περιόδου 4-5 μηνῶν.

Ὁ κ. Πέτσας συνειργάσθη καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1958 ἐπὶ ἕνα καὶ ἡμισυ μῆνα, ὡς καὶ κατὰ τὸ 1960 ἐπὶ δι-

ἔτος ἐπαρκῶν πιστώσεων καὶ διὰ τὸ ἀνασκαφικὸν ἔργον καὶ διὰ τὴν στερέωσιν - ἀναστήλωσιν τῶν ἀποκαλυπτομένων μνημείων.

Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῶν ἀνασκαφῶν (1957) ἀπεκαλύφθη σημαντικὸν τμήμα τοῦ κτηρίου εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει τὸ περιστύλιον, διεπιστώθη δὲ ὅτι πρόκειται περὶ μεγάλης ἰδιωτικῆς οἰκίας³, περὶ τὰς τρεῖς πλευράς τῆς ὁποίας (βορείαν, ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν) ἐβεβαιώθησαν καὶ ἐν μέρει ἀνεσκάφησαν τότε αἱ ἀντίστοιχοι ὁδοί, ὡς καὶ αἱ σωληνώσεις τοῦ ὕδραγωγείου, ὑπὸ τὸ κατάστρωμα τῶν ὁδῶν. Ἡ οἰκία αὕτη δὲν ἦτο μεμονωμένη, ἀλλὰ ἀνήκεν εἰς μέγα οἰκοδομικὸν τετράγωνον, ὅπερ ἐκλήθη « τετράγωνον 1 » (βλ. Σχέδ. 1 καὶ Πίν. 35, 36).

Νοτίως τῆς οἰκίας ταύτης ἀπεκαλύφθη, ἐν μέρει ἐπίσης, δευτέρα τοιαύτη, (βλ. Πίν. 37 καὶ 38), ἔχουσα μεγαλυτέραν αὐλήν, ἐκ τοῦ περιστυλίου τῆς ὁποίας ὅμως δὲν εὐρέθησαν κίονες, ἀλλὰ μόνον τὰ θεμέλια τοῦ στυλοβάτου.

Ἡ ἀτυχία αὕτη — ὀφειλομένη προφανῶς εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ λιθίνου ὕλικου διὰ μεταγενεστέρας οἰκοδομικὰς ἀνάγκας — ἀντεσταθμίσθη ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψιν θαυμασιῶν ψηφιδωτῶν, γνωστῶν ἤδη ἀπὸ μεμονωμένας δημοσιεύσεις, τὰ ὁποῖα ἐπεκάλυπτον τὰ δάπεδα δύο μεγάλων αἰθουσῶν τῆς οἰκίας.

Ἐκατέρα τῶν αἰθουσῶν τούτων (ἀμφότεραι κεῖνται κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς οἰκίας) ἐπεκοινωνεῖ μετὰ τῆς περὶ τὴν αὐλήν στοᾶς διὰ προθαλάμου (προστάδος). Καὶ αἱ δύο προστάδες ἦσαν ἐπεστρωμένα διὰ χαλικοστρώτων δαπέδων, μὲ διακόσμησιν γεωμετρικῶν σχημάτων.

Αἱ δύο κύριαι αἰθουσαι, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζονται ὡς αἰθουσαι ὑποδοχῆς ἢ « ἀνδρῶνες », φέρουν πέριξ ἐλαφρῶς ἐξηρμένον πλαίσιον, ἐφ' οὗ θὰ ἐτοποθετοῦντο κλίβαι.

Τὰ δάπεδα μεταξὺ τῶν ἐξηρμένων τούτων πλαισίων καὶ τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων εἶναι ἐπικεκαλυμμένα διὰ χαλίκων ὑπολεύκων μετ' ἀκανονίστως διασπάρτων κυανοφαίων.

Ἡ μία τῶν αἰθουσῶν τούτων — ἢ μικροτέρα — ἐμβαδοῦ 72 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων, φέρει εἰς τὸ κέντρον ψηφιδωτὴν διακόσμησιν διαστάσεων 2,70 X 2 μ., εἰς τὴν ὁποίαν παριστάνεται ὁ Διόνυσος ὡς γυμνὸς ἔφηβος καθήμενος ἐπὶ πάνθηρος. Διὰ τῆς δεξιᾶς ὁ θεὸς περιβάλλει τὸν τράχηλον τοῦ ἱεροῦ ζώου, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ πανηγυρικὸν θύρσον μετ' ἀνεμιζομένης ταινίας. Τὸ πρόσωπον τοῦ θεοῦ, ἤρεμον, ἄβρον, σχεδὸν γυναικεῖον, ἀτενίζει πρὸς τὰ ἀριστερὰ ὅπου κατευθύνεται ὁ πάνθηρ. Τὸ θηρίον, παρ' ὅλην τὴν φυσικὴν του ἀγριότητα, εἰκονίζεται γαλήνιον καὶ σοβαρὸν, ὡσὰν νὰ ἔχη συνείδησιν τῆς ἀποστολῆς του (Πίν. 40 - 42).

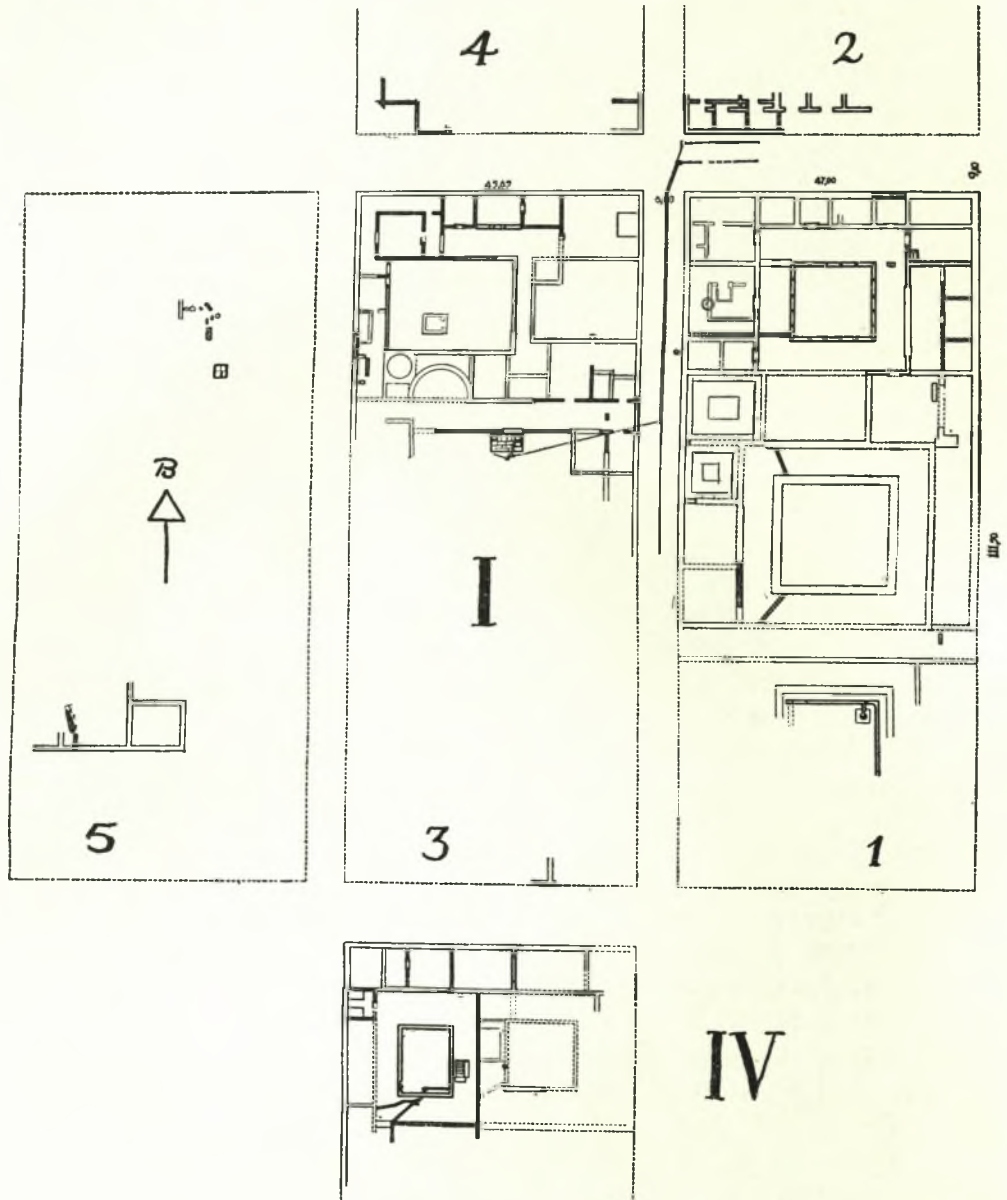
Ἡ αἰθουσα αὕτη φέρει μόνον μίαν θύραν πρὸς τὴν προστάδα (προθάλαμον), ἢ ὁποῖα ἔχει ἐμβαδὸν 90 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων.

Ἐμπροσθεν τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας ἄλλη ψηφιδωτὴ παράστασις εἰκονίζει ἐν προσφιλέσ εἰς τοὺς ἑλληνιστικὸς χρόνους θέμα, τοῦ γρυπὸς σπαράσσοντος ἔλαφον (Πίν. 47 β).

μνον περίπου. Εἰς τὴν Πέλλαν συνειργάσθησαν ἐπίσης ὡς ἑκτακτοὶ τότε βοηθοὶ αἱ ἤδη ἐπιμελήτριαι ἀρχαιοτήτων δεσποινίδες Εὐγενία Λεβεντοπούλου καὶ Αἰκατερίνη Ρωμοπούλου, ἢ πρώτη καθ' ὅλας τὰς περιόδους, ἢ δευτέρα κατὰ τὰ ἔτη 1957 καὶ 1958.

3. Τὸ γραφὲν ὅτι πρόκειται περὶ δημοσίου ἢ ἐπισήμου κτηρίου (Balcan Studies I (1960), 127. Archaeology 1958, II, 254), δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἰδίως τὰ τῶν μετὰ τὸ 1957 περιόδων.

Ἡ ἄλλη αἴθουσα ὑποδοχῆς εἶναι μεγαλύτερα καὶ σημαντικώτερα, καλύπτουσα ἐπιφάνειαν 120 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων. Πολὺ μεγαλύτεραν ἔκτασιν καλύπτει ἢ πρὸ αὐτῆς προστάς (150 περίπου τετραγ. μέτρων), ἡ ὁποία ἐπεκοινώνει μετὰ τῆς βορείας στοᾶς τῆς αὐλῆς διὰ πεσοστοιχίας (Πίν. 37 β).

Σχέδ. 1. Κάτοπις τῶν τομέων I καὶ IV

Ἡ εἰς τὸ κέντρον τῆς δευτέρας ταύτης αἰθούσης ψηφιδωτὴ διακόσμησις ἔχει διαστάσεις 4,90 X 3,20 μ. Ἡ κυρία παράστασις — κνήγιον λέοντος — περιβάλλεται ἀπὸ πλατῶν

πλαίσιον πεπληρωμένον ἀπὸ κοσμήματα εἰλημμένα ἐκ τοῦ φυτικοῦ κόσμου. Εἰς τὸ κέντρον τῆς εἰκόνος παριστάνεται ὁ λέων ἄγριος, μὲ ἀνωρθωμένον τὸ σῶμα καὶ ἀνωψωμένην τὴν οὐράν. Ἐκατέρωθεν αὐτοῦ εἰκονίζονται δύο νέοι, φέροντες μόνον βραχεῖας χλαμύδας (Πίν. 43 - 46). Ὁ πρῶτος πρὸς τὰ ἀριστερά, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην διὰ τῆς γνωστῆς μακεδονικῆς « καυσίας », κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ ξίφος ἀπὸ τοῦ κολεοῦ, ἐνῶ μὲ τὸ δόρυ τὸ ὁποῖον κρατεῖ εἰς τὴν δεξιὰν εἶναι ἔτοιμος νὰ πλήξῃ τὸ ζῶον. Ὁ ἄλλος, ἐκ δεξιῶν, ὀρμᾷ κατὰ τοῦ λέοντος μὲ μίαν ζωηρὰν κίνησιν τῆς ὀπισθμένης διὰ ξίφους ἀριστερᾶς χειρός. Τὸ θηρίον φαίνεται ὡς ἂν ἦτο ἔτοιμον νὰ ἐπιτεθῆ κατὰ τοῦ πρὸς ἀριστερὰ νέου ἀλλὰ ἀναχαιτισθὲν ὑπὸ τοῦ ἄλλου ἐκ δεξιῶν στρέφει πρὸς αὐτὸν τὴν κεφαλὴν εἰς τὴν κρίσιμον στιγμὴν, καθ' ἣν τὸ διπλοῦν πλήγμα προμηνύεται πλέον ἀποφασιστικὸν καὶ ἀναπόφευκτον⁴.

Τέταρτον ψηφιδωτὸν εὐρέθη ἔμπροσθεν τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας τῆς ἀνωτέρω μεγάλης αἰθούσης. Εἰς τοῦτο εἰκονίζεται ζευγὸς ἀντωπῶν κενταύρων, ἄρρενος καὶ θηλείας. Ὁ ἄρρη κένταυρος, δεξιὰ, ἐτοιμάζεται νὰ πῆ οἶνον ἐκ τινος φιάλης τὴν ὁποίαν κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν (Πίν. 47 α).

Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πέλλης εἶναι κατεσκευασμένα μὲ πολὺ μικρὰ χαλίκια ποτάμια, ὡς τὰ τῆς Σικυῶνος, τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας. Αἱ μορφαὶ δηλοῦνται διὰ ψηφιδῶν λευκοφαίων εἰς ποικίλας διαβαθμίσεις, πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν καὶ τῶν φωτοσκιάσεων. Τὸ βάθος εἶναι πάντοτε κυανόμαυρον, οὕτως ὥστε τὸ σύνολον νὰ δίδῃ τὴν ἐντύπωσιν ἐρυθρομόρφου ἀγγειογραφίας. Πρὸς τοῦτοις ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ψηφίδες κίτριναι καὶ ἐρυθραὶ διαφόρων ἀποχρώσεων, εἰς περιωρισμένην ὁμῶς ἔκτασιν. Εἰς ἱννας περιπτώσεις, πρὸς δήλωσιν λεπτομερειῶν ἢ περιγραμμάτων, ἔχει γίνεαι χρῆσις λεπτῶν τεμαχίων ὀπτοῦ πηλοῦ. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Διονύσου τὰ περιγράμματα τοῦ προσώπου, τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν εἶναι δεδηλωμένα διὰ λεπτῶν μολυβδίνων ἐλασμάτων, τοῦθ' ὅπερ πρώτην φοράν, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἀπαντᾶται ἐνταῦθα (Πίν. 41 - 42).

Ἡ ἐξέτασις τῶν λεπτομερειῶν δεικνύει ὅτι ὅλα τὰ ψηφιδωτὰ τῆς οἰκίας ταύτης δὲν ἦσαν ἔργα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου. Εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Διονύσου π.χ. παρατηρεῖται κλασικιστικὴ τις διάθεσις καὶ ἀποφυγὴ τρίτης διαστάσεως (βάθους). Ὁ πάνθηρ καὶ ὁ ἐπ' αὐτοῦ Διόνυσος, περιβαλλόμενοι πανταχόθεν ὑπὸ μελανοῦ πεδίου, φαίνονται ὡς νὰ μετεωρίζονται εἰς μίαν συμβατικὴν περιοχὴν. Ἀντιθέτως, εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ κυνηγίου, τὸ ἔδαφος ἐνθα πατοῦν αἱ μορφαὶ δηλοῦνται σαφῶς διὰ πολυχρῶμων ψηφιδῶν, μεγαλυτέρων εἰς μέγεθος. Ἐδῶ γίνεται χρῆσις καὶ τρίτης διαστάσεως, διακριτικῶς δηλουμένης διὰ πλειόνων φωτοσκιάσεων, μεταβατικῶν τόνων κ.λ.π.

Οἱ τεχνίται τῶν μωσαϊκῶν τῆς Πέλλης ἀσφαλῶς θὰ εἶχον ὑπ' ὄψει τῶν παλαιότερα πρότυπα. Ἦδη εἰς στάσεις καὶ κινήσεις τῶν νέων τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ κυνηγίου διακρίνεται τις φευγαλέας ἀναμνήσεις ἀπὸ παλαιότερα ἔργα, ὡς π.χ. ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα τῶν τυραννοκτόνων. Ἐξ ἄλλου εἶναι ἀδύνατον ἔργα τοῦ Ζεύξιδος εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ἀρχελαοῦ νὰ ἔμειναν ἀνεπανάληπτα ἢ νὰ μὴ ἐπηρεάσαν τοὺς μεταγενεστέρους τεχνίτας, ἔστω καὶ μετὰ ἓνα αἰῶνα.

4. Εἶναι πιθανόν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ κυνηγίου τοῦ Ἀλεξάνδρου μετὰ τοῦ Κρατεροῦ, ὅπου ὁ Ἀλέξανδρος προκινδυνεύσας, ἐσώθη ὑπὸ τοῦ φίλου του. Ἡ πιθανὴ αὕτη ἐρμηνεῖα ὀφείλεται εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Η. Möbius (βλ. ἐφημ. «Τὸ Βῆμα» 15.6.1958 σ. 5. Πρβλ. Balcan Studies I (1960), σ. 128).

Περαιτέρω, πρὸς νότον, ἤρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἄλλη ὑπαιθρία αὐλή, ἀνήκουσα εἰς τρίτην οἰκίαν, ἢ ὁποία ὅμως διακόπτεται ὑπὸ τῆς δημοσίας ὁδοῦ.

Οὔτε ἐδῶ εὐρέθησαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ περιστυλίου. Ἀπεκαλύφθη ὅμως λιθίνη αὐλαξ, ὡς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας, παραθέουσα τὸν στυλοβάτην, οὔτινος σώζονται μόνον αἱ θεμελιώσεις, καὶ χρησιμεύουσα διὰ τὴν συλλογὴν τῶν ὑδάτων τῶν πέριξ στοῶν (Πίν. 49 β).

Ὅλαι αἱ ἐνδείξεις, αἱ προσφερόμεναι ἀπὸ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν ὕλικόν, τὰς κεραμώσεις καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων συγκλίνουν πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν ὡς ἄνω οἰκιῶν εἰς τοὺς πρώτους ἑλληνιστικοὺς χρόνους.

Πρὸς βορρᾶν τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου I ἐβεβαιώθη ἄλλο τετράγωνον (2), ἐπὶ τοῦ ὁποίου μερικαὶ δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ ἀπεκάλυψαν τοίχους δωματίων, σωζομένους ἐνιαχοῦ εἰς ὕψος μεγαλύτερον τοῦ I μ., καὶ πλῆθος εὐρημάτων, ἀγγείων, πηλίνων εἰδωλίων, νομισμάτων κλπ.

Πρὸς δυσμὰς τοῦ τετραγώνου I, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς τοῦ Γ. Οἰκονόμου, δύο δοκιμαστικαὶ τομαὶ ἀπεκάλυψαν δωρικοὺς κίονας, μεγάλης σχετικῶς διαμέτρου, ἀνήκοντας εἰς περιστύλιον αὐλῆς ἄλλης οἰκίας.

Παραλλήλως πρὸς τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ κυρίου τούτου τομέως (ἐκλήθη τομεὺς I) ἐγένοντο καὶ ἄλλαι σκαφικαὶ ἔρευναι δοκιμαστικοῦ χαρακτήρος εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλεως. Οὕτω ἐπὶ τοῦ δυτικῶς τοῦ χωρίου Παλαιᾶς Πέλλης ὑψώματος (τομεὺς II) ἐσημειώθησαν διάφοροι τοῖχοι ἀδιαγνώστου προορισμοῦ, πάντως ὅμως μὴ ἀνήκοντες εἰς οἰκίας. Ὑπογραμμίζεται ἡ ἀποκάλυψις ἐδῶ ἰσχυροῦ τοίχου, πάχους 2,20 μ., με πελωρίους ὀρθοστάτας, θεμελιώσεων κτίσματα τετραπλεύρου καὶ περαιτέρω (πρὸς νότον) ἀψιδωτῆς κατασκευῆς (Πίν. 57 γ - 58). Ἄλλοι τοῖχοι ἐσημειώθησαν εἰς δοκιμαστικὰς τάφρους κατὰ τὸν τομέα III ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὑψώματος, δυτικῶς τοῦ τομέως II, χωρὶς ὅμως νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐρμηνεῖα αὐτῶν (Πίν. 61).

Ὑπετέθη καὶ ἐγγράφη μάλιστα εἰς διαφόρους δημοσιεύσεις ὅτι τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐρείπια ἐδῶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκον εἰς τὰ ἀνάκτορα τοῦ Ἀρχελάου⁵. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές. Διότι ἐκτὸς ἑνὸς μεγάλου κιονοκράνου δωρικοῦ κλασσικῶν χρόνων, τὸ ὁποῖον ἐνδέχεται νὰ προέρχεται ἄλλοθεν, οὐδὲν ἄλλο εὑρημα δύναται νὰ χρονολογηθῇ πρὶν ἀπὸ τοὺς πρώτους ἑλληνιστικοὺς χρόνους⁶.

Δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ ἐνηργήθησαν πρὸς νότον καὶ εἰς σημαντικὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς δημοσίας ὁδοῦ, ἐπὶ ταπεινοῦ ὑψώματος, ὅπερ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Struck εἶχε ταυτισθῆ πρὸς τὴν παραδεδομένην «ἐν Φάκῳ γάζαν»⁷. Ἐδῶ ἐπεσημάνθησαν ἴχνη περιβόλου ὀχυρωματικοῦ, λείψανα ἀπροσδιορίστων κτισμάτων, καὶ εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα ὄστρακα προϊστορικῶν ἀγγείων, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἐκεῖ ἦτο ἡ παλαιότερα Βούνομος. Διότι προϊστορικὰ ὄστρακα ἐπεσημάνθησαν καὶ εἰς τὸ ὕψωμα, ὅπου τῶρα τὸ χωρίον Παλαιὰ Πέλλα⁸, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν περιοχὴν, ἢ ὁποία εἶναι γνω-

5. Βλ. π.χ. Illustrated London News Aug. 2, 1958 σ. 157.

6. Ἀλλὰ καὶ εἰς τινὰς τῶν ἀποκαλυφθεισῶν θεμελιώσεων φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποίηθη ἀρχιτεκτονικὸν ὕλικόν ἐκ παλαιότερων μὲν κτισμάτων, ἀλλὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μεταγενεστέρων τῶν τοῦ Ἀρχελάου χρόνων.

7. A. Struck, Makedonische Niederlande, εἰκ. σ. 59.

8. Προϊστορικὸν ἀγγεῖον ἀνευρέθη τυχαίως τὸ 1959 καὶ παρὰ τὸ δημοτικὸν σχολεῖον Παλαιᾶς Πέλλης, κατὰ τὴν νοτίαν παρυφὴν τοῦ χωρίου, ἐντὸς τῆς κοίτης τοῦ ἐκεῖθεν διερχομένου ρεύματος. Τοῦτο

στή ως «λουτρά του Μεγ. Ἀλεξάνδρου», δύο περίπου χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ τομέως I τῶν ἀνασκαφῶν⁹.

Διάφορα ἄλλα μικρὰ δοκιμαστικά τάφροι, με σκοπὸν κυρίως τὴν διερεύνησιν τοπογραφικῶν ζητημάτων, ἠνοιχθήσαν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰς διαφόρους ἀγρούς, αἱ ὁποῖαι ἐπεχώσθησαν ἐκ νέου.

Τὸ ἐπόμενον ἔτος 1958 ἡ ἀνασκαφὴ ἐσυνεχίσθη εἰς τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον I τοῦ τομέως I, ὅπου ἀπεκαλύφθη ἡ τρίτη (πρὸς νότον) οἰκία τῆς δημοσίας ὁδοῦ, ἡ ὁποία ὁδὸς καλύπτει σημαντικὸν τμήμα τῆς οἰκίας ταύτης.

Μετ' ἰδιαίτερας προσοχῆς ἠρευνήθη τὸ ἐσωτερικὸν τῆς αὐλῆς, ὑπὸ τὸ δάπεδον αὐτῆς, κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τῆς ὁποίας εὐρέθη φρέαρ, ἐσωτερικῶς κεκοιναμένον (Πίν. 50 α). Τοῦτο ἔχει βάθος 9 περίπου μέτρων, φέρει δὲ εἰς τὰ τοιχώματα ἀνωπὰ κοιλάματα, χρησιμεύοντα διὰ τὴν κάθοδον πρὸς καθαρισμὸν κλπ. Ὀλίγον ἄνωθι τοῦ πυθμένους ἀνευρέθη ἄνοιγμα, ὀδηγοῦν εἰς πλαγίαν σύριγγα τοξωτὴν, ὕψους 2,50 περίπου μ., ἥτις μετ' οὐ πολὺ διακλαδίζεται εἰς δύο σκέλη. Τὸ μὲν κατευθύνεται πρὸς τὰ νοτιοανατολικά μέχρις ἀποστάσεως 11 μ. Τὸ ἕτερον ὁδεύει πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, κάμπτεται πρὸς ἀνατολάς, εἶτα στρέφει πρὸς νότον, ὑπὸ τὴν δημοσίαν ὁδὸν Θεσσαλονίκης - Ἐδέσσης, καὶ μετὰ διαδρομὴν 23 περίπου μέτρων ἀπολήγει πιθανῶς εἰς στόμιον ἄλλου φρέατος ἢ εἰς ὑπογείαν κρήνην.

Τὰ ἐπιμελῆ καὶ ἰσχυρὰ ὑδραυλικά κονιάματα τῶν παρειῶν καὶ τῶν πυθμένων τοῦ τε φρέατος καὶ τῶν συρίγγων ὑποδεικνύουν σαφῶς τὸν σκοπὸν τῶν κατασκευῶν τούτων. Ἔχομεν δηλαδὴ ἐδῶ ὑπόγειον συγκρότημα, τοῦ ὁποίου προορισμὸς ἦτο ἡ περισυλλογὴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων χάριν τῆς ὑδρέυσεως τῶν πέριξ οἰκημάτων. Αἱ κατασκευαὶ αὗται ἦσαν ἀναγκαῖαι, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκοῦς ὕδατος ἐν Πέλλῃ.

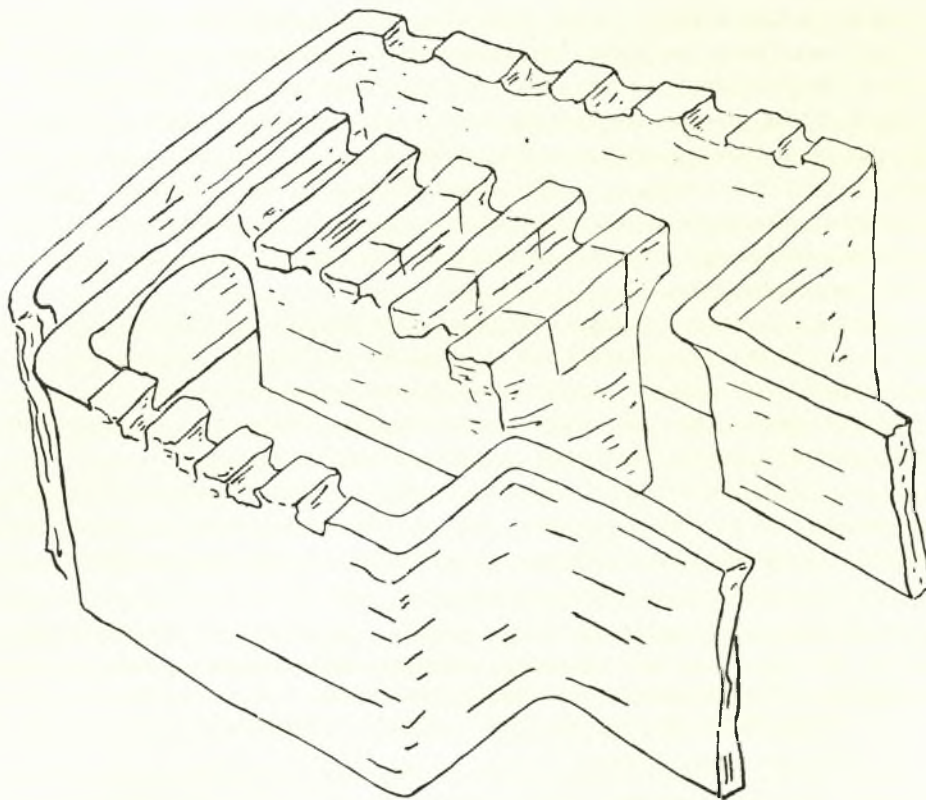
Ἐξ ἄλλου, ἐντὸς τῆς αὐλῆς τοῦ αὐτοῦ περιστυλίου, ὑπὸ τὸ δάπεδον, καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ στομίου τοῦ φρέατος ἀπεκαλύφθη ἄλλο ἐνδιαφέρον κατασκευάσμα. Πρόκειται περὶ κεραμικοῦ κλιβάνου, ἀποτελουμένου ἐκ δύο συριγγοειδῶν καμίνων,

φαίνεται ὅτι παρεσύρθη ὑπὸ τῶν ὑδάτων κατόπιν ραγδαίας βροχῆς ἐκ τοῦ πρὸς βορρᾶν ὑψώματος (βλέπε Πίν. 87 α). Πρόκειται περὶ χειροποίητου κυπέλλου με δύο πεπλατυσμένας λαβάς, ὕψους 0,077 μ., ἀναγομένου εἰς τὴν πρώιμον ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ, ὅμοια τοῦ ὁποίου ἔχουν εὐρεθῆ εἰς τὴν κεντρικὴν καὶ τὴν δυτικὴν Μακεδονίαν (πρβλ. W. Heurtley, Prehistoric Macedonia ἀριθ. καταλ. 257, 270, 286 - 290, 342 κλπ.).

9. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν, ὅπου ὑπάρχει τώρα δεξαμενὴ, πρὸς ἣν διοχετεύεται ἄφθονον ὕδωρ (ἐκεῖθεν ὑδρεύονται αἱ κοινότητες Νέας καὶ Παλαιᾶς Πέλλης), ἐστρατοπέδευσε ὁ Αἰμίλιος Παῦλος καὶ ὅτι ἐντεῦθεν ἐδημιουργήθη οἰκισμὸς, (βλ. *Balkan Studies I* (1960) σ. 123), κατὰ τὸ δεύτερον τοῦλάχιστον σκέλος τῆς δὲν ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τῶν πραγμάτων. Διότι: 1) Εἰς τὴν βάσιν τῆς δεξαμενῆς ὑπάρχουν ὄρατοὶ ἀκόμη τοῖχοι κρηναίου οἰκοδομήματος, ἐλληνιστικῶν ἢ καὶ παλαιότερων χρόνων. Ἐκεῖ πλησίον εὐρέθη καὶ τεμάχιον σφονδύλου δωρικοῦ κίονος, προερχομένου πιθανώτατα ἐκ τῆς παλαιᾶς ταύτης κρήνης (βλ. Πίν. 89 α). 2) Εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων δεκάδων μέτρων βορειοδυτικῶς τῆς δεξαμενῆς ἔχουν ἐπισημανθῆ ἐντὸς ἀγροῦ λείψανα οἰκισμοῦ ἐλληνιστικῶν χρόνων. 3) Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τῆς δεξαμενῆς (1958) εὐρέθησαν νομίματα ὄχι μόνον ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς (καὶ εἰς τοῦτο ἐβασίσθη ἡ ἀνωτέρω ὑπόθεσις), ἀλλὰ πολλὰ καὶ παλαιότερα, ἀναγόμενα μέχρι τοῦ Ἀμύντου τοῦ Γ'. Καὶ λογικῶς ὅμως δὲν εὐσταθεῖ ἡ εἰκασία. Διότι μία τοιαύτη μοναδικὴ εἰς τὴν περιοχὴν θέσις, πεπρωτικισμένη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀρχαίαν Πέλλαν, με ἀφθονίαν ὑδάτων, εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῆ τις ὅτι ἦτο ἀκατοίκητος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἄς προστεθῆ ὅτι καὶ ἐπιφανειακὰ ὄστρακα ἀγγείων προϊστορικῶν παρετηρήθησαν ἐπὶ τοῦ ἀμέσως πρὸς βορρᾶν τῆς δεξαμενῆς πευκοφύτου νῦν ὑψώματος.

είσόδου και ἐσχάρας, ἀπασῶν ἐκτισμένων δι' ὤμων πλίνθων (Σχέδ. 2, Πίν. 50 β). Οὗτος, ἐμφανίζων πολλὰς ὁμοιότητες πρὸς τοὺς γνωστοὺς κεραμικοὺς κλιβάνους, τοὺς εὐρεθέντας κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Ὀλυμπίας, ἔχει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς κεραμευτικῆς τεχνικῆς¹⁰.

Ἡ ἀποχωμάτωσις τῆς αὐλῆς μέχρι τοῦ παρθένου ἐδάφους ἀπεκάλυψε ἴχνη πολλῶν πυρῶν, ὡς καὶ λάκκους εἰς τὸ ἡμίσκεληρον λεπτόκοκκον χῶμα. Προφανῶς οἱ λάκκοι οὗτοι εἶχον δημιουργηθῆ ἔκ τῆς ἐξορύξεως χῶματος χάριν τῆς λειτουργίας κεραμευτικοῦ ἐργαστηρίου. Τοιοῦτοι λάκκοι εὐρέθησαν καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῶς τοῦ τετραγώνου I ὁδοῦ, ὑπὸ τὸ κατάστρωμα αὐτῆς.

Σχέδ. 2. Προοπτικὸν σκαρίφημα τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου τοῦ Πίν. 50 β

Τὸ γεγονός ὅτι εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ τομέως I εὐρέθησαν τρεῖς ἀκόμη κλιβανοὶ (ἐξ ὧν οἱ δύο κεραμευτικοὶ καὶ ὁ ἕτερος μεταλλευτικὸς) ὑποδηλοῖ ὅτι ὑπῆρχον ἐκεῖ ἐργαστήρια διάφορα, τὰ ὁποῖα, χάριν τῆς ἐπεκτάσεως τῆς πόλεως πρὸς νότον (ἐπεκτάσεως γενομένης κατὰ τοὺς προίμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους μὲ προδιαγεγραμμένον ἵπποδάμειον πολεοδομικὸν σύστημα), κατεστράφησαν καὶ ἐπεχώσθησαν. Ἴδου διατὶ εἰς λάκ-

10. Πρβλ. Ἄ. Ὀρλάνδου. Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων I, 88 κ.έ.

κους τινάς, διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον ἰσοπεδωθέντας, εὐρέθησαν παλαιότερα ὄστρακα ἀγγείων κ.ἄ. ἀντικείμενα, ἀνερχόμενα μέχρι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 4 αἰ. π.Χ.

Συγχρόνως, κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος (1958) ἡ ἀνασκαφὴ ἐξετάθη καὶ εἰς ἄλλον τομέα, νοτίως τῆς δημοσίας ὁδοῦ (καὶ τοῦ τομέως Ι), ὅπου ἀρχικῶς ἀπεκαλύφθησαν τὰ δάπεδα δύο δωματίων ἄλλης οἰκίας, ἕκαστον 50 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων ἑμβαδοῦ, ἐπεστρωμένα διὰ μικρῶν τεμαχίων μαρμάρου μετὰ συνεκτικοῦ κονιάματος ἐρυθροῦ (Πίν. 62 α).

Διὰ τῆς προόδου τῶν ἐργασιῶν πρὸς νότον ἀπεκαλύφθησαν κατὰ μέγα μέρος δύο ὑπαίθριαι ἀδλαὶ (Πίν. 62 γ, 64 α). Ἡ μία, κατὰ τὴν δυτικὴν περιοχὴν τῆς οἰκίας, περιρίζεται διὰ περιστυλίου μετὰ στοῶν. Τὸ περιστύλιον ἀντὶ κίωνων ἔφερε πεσσοῦς κτιστοῦς τετραγώνου τομῆς, μετ' ἐνδιαμέσων κτιστῶν ἐπίσης στηθαίων. Εἰς τὸ κέντρον περίπου τῆς ἀδλῆς, ἣτις ἦτο ἐπεστρωμένη διὰ θραυσμάτων κεράμων ὀρθίως διατεταγμένων, εὐρέθησαν δύο τετράγωνοι λίθοι, ἀνήκοντες πιθανώτατα εἰς βωμόν.

Πέραν τῆς βορείας στοῆς ἀπεκαλύφθησαν λείψανα στυλοβάτου, ἐφ' οὗ ἔβαινον δύο κίονες ἰωνικοὶ μετὰ παραστάδων ἐκατέρωθεν. Ὁ στυλοβάτης οὗτος ἀνῆκεν εἰς προσταδα ἢ εἰς τὸ πρόθυρον τῆς οἰκίας. Τὰ ἀρίστης τέχνης κιονόκρανα καὶ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων εἶναι λιαν ἐνδιαφέροντα καὶ παρουσιάζουν ἰδιαιτέρας μορφολογικὰς ἰδιορρυθμίας (Πίν. 66).

Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν στοᾶν εὐρέθη κλιμαξ ἄγουσα εἰς ὑπόγειον χῶρον, ὡς εἰς τὴν οἰκίαν τὴν ἀνασκαφεῖσαν ἐν Πέλλῃ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Γ. Οἰκονόμου κατὰ τὸ ἔτος 1915. Ἡ διατάραξις τῶν πλαγίων τοίχων τῆς κλιμακος ταύτης, ὡς καὶ τῶν μεγάλων ὀγκολίθων τῶν στεγαζόντων τὴν κάθοδον δὲν ἐπέτρεψαν τὴν πλήρη ἐξερεύνησιν τοῦ ὑπογείου (Πίν. 63 α). Πάντως φαίνεται ὅτι τοῦτο εἶναι συναφὲς πρὸς τὸ πρόβλημα ὑδρεύσεως καὶ ὅτι σχετίζεται πρὸς δύο φρέατα, ἀνευρεθέντα δυτικῶς καὶ νοτίως τῆς ἄλλης ἀδλῆς, ὡς καὶ πρὸς τὸ πολύπλοκον σύστημα τῶν λιθίνων ἀγωγῶν οἱ ὅποιοι ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὴν οἰκίαν ταύτην (Πίν. 63 β).

Ἡ δευτέρα ἀδλῆ, μεγαλύτερα τῆς πρώτης, ἐπεστρωμένη καὶ αὐτὴ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὀρίζεται πρὸς βορρᾶν μὲν ὑπὸ πεσσοστοιχίας πρὸς νότον δὲ ὑπὸ στυλοβάτου, (Πίν. 64 α).

Οἱ πέριξ τῶν ἀδλῶν χῶροι δὲν εἶναι σαφεῖς. Λόγω τῆς χαμηλῆς ἐπιχώσεως οἱ τοῖχοι ἦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κατεστραμμένοι.

Ἡ ὑπαρξίς δευτέρας ἀδλῆς ἐν τῇ αὐτῇ οἰκίᾳ ἀποτελεῖ ἀξιοσημεῖωτον παράδειγμα, σπάνιον εἰς τὰς ἑλληνικὰς καὶ ἑλληνιστικὰς οἰκίας — ἐκτὸς ἐὰν καὶ ἐδῶ πρόκειται περὶ δύο οἰκιῶν.

Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1959 περιορίσθησαν ἐπίσης εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κάτω πόλεως.

Εἰς τὸν τομέα Ι ἐσυνεχίσθη ἡ ἀποκάλυψις τοῦ βορειοανατολικοῦ τμήματος τοῦ τετραγώνου Ι καὶ ἡ ἀποχωμάτωσις τῶν βορείως καὶ ἀνατολικῶς αὐτοῦ ὁδῶν (Πίν. 51).

Περαιτέρω πρὸς βορρᾶν ἀνεσκάφη τμήμα ἀπὸ τὴν νοτίαν περιοχὴν τοῦ ἐπομένου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, χαρακτηρισθέντος μὲ τὸν ἀριθμὸν 2 (Πίν. 39). Ἐπίσης ἤρξατο ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἀνατολικῆς παρυφῆς τοῦ ἐπομένου πρὸς δυσμὰς τετραγώνου, ὅπου παλαιότεραι ἐγκαταστάσεις ἐργαστηρίων ἐσημειώθησαν ὑπὸ τὰ δάπεδα (πρβ. σελ. 78).

Εἰς τὸν τομέα ΙV (νοτίως τῆς δημοσίας ὁδοῦ Θεσσαλονίκης - Ἐδέσσης) ἐσυνεχίσθη ἡ ἀποκάλυψις τῆς οἰκίας, ἣς ἡ ἀνασκαφὴ εἶχεν ἀρχίσει κατὰ τὴν περίοδον 1958. Ἡδη

ἤλθεν εἰς φῶς ἡ ἀνατολικὴ πτέρυξ τῆς οἰκίας, ἀποτελουμένη ἐκ σειρᾶς δωματίων, ἐν τῶν ὁποίων εἶχε λατρευτικὸν χαρακτήρα (Πίν. 62 β, 64 β). Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ μικροῦ προδόμου (4,10 X 1,46 μ.) καὶ τοῦ κυρίως λατρευτικοῦ θαλάμου (4,10 X 2,40). Ἐντὸς τοῦ τελευταίου εὐρέθη εἰς τεμάχια κυκλικὴ πλάξ τραπέζης ἐκ μελανοφαίου σχι στολίθου, διαμέτρου 1,25 μ., ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας εἶναι διακοσμημένη με ἐγχαράκτους μαιάνδρους, σπειρομαιάνδρους καὶ ἄλλα θέματα ἐκ τοῦ φυτικοῦ κόσμου (Πίν. 65 β)

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς θύρας τοῦ προδόμου εὐρέθη χαλκοῦν ἀγάλματιον Ποσειδῶνος, ὕψους μετὰ τῆς (λιθίνης) βάσεως 0,51 μ. Πρόκειται περὶ ἑλληνιστικῆς ἐπαναλήψεως τοῦ γνωστοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Λατερανοῦ (Πίν. 65 α).

Δυτικῶς τοῦ τομέως IV ἤρξατο ἀνασκαπτομένη ἄλλη οἰκία, ἀνήκουσα εἰς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον οἰκοδομικὸν τετράγωνον (τομεὺς V), εἰς ἓνα χῶρον τῆς ὁποίας παρετηρήθησαν ὑπολείμματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἐκ φυσικῶν χαλίκων. Ἀλλὰ λόγφ τῆς μεγάλης καταστροφῆς τὴν ὁποίαν ἔχει ὑποστῆ ἡ οἰκία αὕτη, ἡ ἀνασκαφὴ διεκόπη. Τὸ μόνον σημαντικὸν εὑρημα ἐνταῦθα ἦτο χρυσοῦς στατήρ Φιλίππου τοῦ 5ου (Πίν. 83).

Συγχρόνως ἐνηργήθησαν δοκιμαστικαὶ ἀνασκαφαὶ καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς κάτω πόλεως πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς διαρθρώσεως αὐτῆς.

Ἐκ τῶν τυχαίων εὐρημάτων τοῦ 1959 τὸ πλέον ἀξιόλογον ὑπῆρξε χαλκοῦν εἰδώλιον, ἀτυχῶς ἐλλιπές, ἀναγόμενον πιθανώτατα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6^{ου} αἰ. π.Χ. (Πίν. 82). Τοῦτο εὐρέθη εἰς τὸ ὕψωμα τοῦ γνωστοῦ ἐκ τῆς παραδόσεως Φάκου, ὅπου κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῶν ἀνασκαφῶν (1957) εἶχον ἐπισημανθῆ ἀνασκαφικῶς λείψανα προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ (βλ. σελ. 76).

Κατὰ τὸ 1960 ἐσυνεχίσθησαν αἱ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸν κύριον τομέα I. Εἰς τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον I, καθαιρεθείσης τῆς οἰκίας Στεργιούλα (βλ. σελ. 72), ἀπεκαλύφθη πλήρως τὸ μνημειῶδες ἰωνικὸν περιστύλιον τῆς βορείας οἰκίας καὶ περαιτέρω οἱ πρὸς βορρᾶν καὶ ἀνατολὰς τοῦ περιστυλίου χῶροι, ἐκτὸς τμήματος κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν, καλυπτομένου ὑπὸ ἄλλης οἰκίας (Καραφυλιᾶ) (βλ. Πίν. 36).

Διαπιστοῦται ἤδη ὅτι ἡ βορείως τοῦ περιστυλίου πτέρυξ ἦτο διώροφος. Τοῦ δευτέρου ὀρόφου ἀνευρέθησαν κατερριμμένα τὰ ἕξ ἰωνικὰ ἡμικιόνια¹¹ καὶ αἱ δύο παραστάδες τῆς ἐσωτερικῆς (πρὸς τὸ περιστύλιον) προσόψεως¹² (Πίν. 49 α).

Ὁ δεύτερος ὄροφος ἐστεγάζετο δι' ἀμφικλινούσας στέγης, ἀποληγούσης ἔνθεν καὶ ἔνθεν εἰς ἀετώματα. Τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος πῆλιναι γραπταὶ σίμαι κορινθιακοῦ τύπου εὐρέθησαν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ὁδοῦ¹³.

Ἐξ ἄλλου ἀπεκαλύφθη ἡ λιθίνη βᾶσις τῆς ξυλίνης κλίμακος, τῆς ἀγούσης εἰς τὸν δεύτερον ὄροφον.

11. Κυρίως εἰπεῖν δὲν πρόκειται περὶ ἡμικιονίων, ἀλλὰ περὶ πεσσῶν, φερόντων εἰς τὰ μέτωπα συμφεῖς ἰωνικοὺς ἡμικιονίσκους.

12. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ περιστυλίου εὐρέθησαν ἀνά εἰς κίων, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἄξονος, χάριν τῆς καλύτερας ὑποστηρίξεως τοῦ δευτέρου ὀρόφου. Οὕτω ἡ βορεία στοᾶ, μετὰ τὸς ὀκτώ ἀντὶ τῶν ἕξ κίωνας, εἶχε κάποιαν αὐτονομίαν καὶ ἀναμφισβητήτως μνημειακώτερον χαρακτήρα.

13. Σίμαι κορινθιακῶν κεραμώσεων γραπταὶ εὐρέθησαν τὸ 1957 καὶ κατὰ τὴν ἀντίστοιχον δυτικὴν πλευρᾶν.

Προστίθεται ὅτι ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὁδοῦ εὐρέθησαν καὶ ὀλίγα τεμάχια, ἀνήκοντα εἰς πηλίνας σίμας μεσπανίαν ἀνάγλυφον διακόσμησιν βλαστῶν, ἀνθέων κλπ. (βλ. Πίν. 70 α, β).

Ἡ ἀνασκαφή συγχρόνως ἐπεξετάθη ἐπὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς οἰκοδομικοῦ τετραγώνου 3, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνατολική παρυφή εἶχεν ἐν μέρει ἀνασκαφή κατὰ τὴν περίοδον τοῦ 1959, (βλ. σελ. 79). Ἦδη ἀπεκαλύφθη οἰκοδομημένη ἑκτασις 1500 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων, περιλαμβάνουσα δύο τοῦλάχιστον ἰδιωτικὰς οἰκίας (βλ. Σχέδ. 1 καὶ Πίν. 52 - 57). Ἐπεσημάνθησαν δύο περιστύλια αὐτῶν ὑπαιθρίων, τὰ ὁποῖα ἔφερον δωρικοὺς κίονας. Εἰς μίαν τῶν οἰκιῶν τούτων, τὴν νοτίαν, ἀπεκαλύφθησαν ἡμικίονια ἰωνικὰ ἀρράβδωτα καὶ παραστάδες, προερχόμεναι ἀπὸ δεύτερον ὄροφον. Ἐδῶ ἐπίσης ἀπεκαλύφθη κρήνη τετραγώνου κατόψεως, ὡς καὶ αἱ ὑπόγειαι σωληνώσεις παροχετεύσεως εἰς αὐτὴν ὕδατος ἐκ τῶν κεντρικῶν ὕδαταγωγῶν, τῶν διερχομένων ὑπὸ τὰ κράσπεδα τῶν ἔνθεν καὶ ἔνθεν ὁδῶν (Πίν. 55 α).

Ἐκ τῶν εὐρημάτων, μάλιστα δὲ ἐκ τῶν ὀξυθυμένων ἀμφορέων κλπ. ἀγγείων, τεκμαίρεται ὅτι αἱ οἰκίαι τοῦ τετραγώνου τούτου κατφοῦντο καὶ κατὰ τὸν 1ον π.Χ. αἰῶνα, ἤτοι καὶ μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων.

Εἰς τὸν τομέα IV συνεπληρώθη ἡ ἀποκάλυψις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς οἰκίας, ἥς ἡ ἀνασκαφή ἤρξατο τὸ 1958. Ἐπεκταθείσης τῆς ἐρεῦνης πρὸς ἀνατολὰς καὶ νότον, ἐβεβαιώθη καταστροφὴ ἐκ θεμελιῶν τῶν ὑπολοίπων τμημάτων αὐτῆς.

Εἰς τὸν τομέα II (ἀκροπόλεως), ὅπου κατὰ τὸ 1957 εἶχον ἐνεργηθῆ μόνον δοκιμαστικαὶ ἐρευναι, ἤρχισαν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο συστηματικαὶ ἀνασκαφαί, καθ' ἃς ἀπεκαλύφθη ἑκτασις περίπου 1000 τετραγωνικῶν μέτρων, ὅπου ἤλθον εἰς φῶς πολὺπλοκοὶ θεμελιώσεις χώρων (εἰς ἑξ' αὐτῶν κλείεται μὲ ἡμικυκλικὴν κόγχην), δυσερμηνεύτων ἐπὶ τοῦ παρόντος, προφανῶς ὁμῶς ἀνηκόντων εἰς πλείονα λαμπρὰ κτήρια ἑλληνιστικῶν χρόνων (Πίν. 58, 59 α). Λίαν ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἀνευρεθὲν ἀρχιτεκτονικὸν ὑλικόν, ἤτοι μεγάλα δωρικὰ κιονόκρανα, τμήματα βάσεων εὐμεγέθων ἰωνικῶν κίωνων, ἡμικίονια ἰωνικὰ δύο τύπων, παραστάδες, γείσα διάφορα κλπ., ἅπαντα χρονολογούμενα ἀπὸ τῶν πρώιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἐντεῦθεν (Πίν. 59 β).

Ἰδιαιτέρως ἀξιοσημεῖωτα εἶναι τεμάχια ἐκ κυανοφαίου λίθου, ἀνήκοντα εἰς τρεῖς διαφόρους βάσεις ἀναθηματικῶν τριπόδων, εἰργασμένας μὲ μεγάλην ἐπιμέλειαν καὶ προδιδούσας τὴν ὑπαρξίν ἐνταῦθα ἱεροῦ τινος (Πίν. 60). Θὰ ἦτο μάλιστα δυνατόν τὸ ἀναζητούμενον ἱερόν νὰ σχετισθῆ πρὸς τὸ τετράγωνον κτήριο, τὸ ἀποκαλυφθὲν ἀμέσως πρὸς νότον τοῦ ὀγκώδους τοῖχου (πάχους 2,20 μ.) μὲ τοὺς ὀρθοστάτας, παρὰ τὴν ἀντένδειξιν τῆς ἀπουσίας συναφῶν ἀναθημάτων (Πίν. 58 β). Διότι καὶ ἡ ἀντένδειξις αὕτη θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παρακαμφθῆ, δεδομένου ὅτι ἡ περιοχὴ κατφοκῆθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς φαίνεται ἀπὸ ἕνα ἐπιμήκη μεταγενέστερον τοῖχον, κτισθέντα προχείρως καὶ ἄνευ συνεκτικοῦ κονιάματος μὲ παλαιότερον ὑλικόν (Πίν. 58 α) καὶ ἀπὸ ἀρκετὰ ὄστρακα ἀγγείων τοῦ 14ου αἰῶνος μ.Χ.

Πάντως τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ τομέως τούτου εἶναι σαφῆ, ὥστε νὰ ἀποκλεισθῆ ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἐνδέχεται τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐδῶ ερεῖπια νὰ ἀνήκουν εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ἀρχελάου. Συνεπῶς ἄλλοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ τοῦτο (πρβλ. σελ. 76).

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὰς οἰκίας τῆς κάτω πόλεως διὰ νὰ ἐπισημάνωμεν ὀρισμένας διαπιστώσεις, αἱ ὁποῖαι προέκυψαν ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα.

Ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν ἐβεβαιώθη ὅτι μέχρις ὀρισμένου ὕψους, ποικίλλοντος κατὰ περιπτώσεις, εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἐντόπιος ἀσβεστόλιθος, εἰργασμένος εἰς κανονικὰς πλίνθους ἢ καὶ εἰς ἀκανονίστους, ἰδίως κατὰ τοὺς μεσοτοίχους. Περαιτέρω ὁμῶς εἶχε

γίνει γενικῶς χρήσις ὠμῶν πλίνθων, ὡς εἰς τὴν Ὀλυνθον καὶ τὸ ἀνάκτορον τῆς Βεργίνας.

Τὰ κονιάματα ἦσαν κατὰ κανόνα λευκά, ἐρυθρὰ πομπηϊανά, κίτρινα καὶ τεφρόχροα. Ἐνευρέθησαν ὁμοῦς τεμάχια καὶ μὲ ἐγγράκτον διακόσμησιν. Εἰς ἓνα δὲ χῶρον τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου 3 ἀπεκαλύφθησαν καὶ κονιάματα μὲ γραπτὴν διακόσμησιν κυματίων, γιρλανδῶν κλπ.

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἦσαν ἐπικεχρισμένα μὲ λεπτὸν κονίαμα λευκόν. Εἰς τινὰς περιπτώσεις παρετηρήθησαν καὶ ἴχνη ἐγχρώμου διακοσμῆσεως αὐτῶν.

Ἐφθονα θραύσματα κορινθιακῶν κεραμίδων διαφόρων τύπων εὑρέθησαν εἰς τὸ τετράγωνον Ι, ἀραιὰ δὲ εἰς τὰ λοιπὰ τετράγωνα (Πίν. 67-69).

Ὁ καλύτερος τύπος, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ ὁ τῶν πρώτων κεραμώσεων, ἀντιπροσωπεύεται μὲ ὠραῖα δείγματα ἡγεμόνων στρωτήρων καὶ καλυπτήρων, ὡς καὶ σιμῶν. Φαίνεται ὅτι τὸ ὕλικόν τοῦτο ἦτο ἐπίσκακτον, ὡς καὶ εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Βεργίνας. Ὑπογραμμίζεται τὸ γεγονός ὅτι τὸ αὐτὸ σφράγισμα ἐπὶ στρωτήρων εὑρέθη καὶ εἰς Πέλλαν καὶ εἰς Βεργίαν.

Αἱ ἀνακεραμώσεις αἱ ὁποῖαι θὰ εἶχον γίνει κατὰ περιόδους ἦσαν, αἱ τελευταῖαι τοῦλάχιστον, λακωνικοῦ τύπου, ἀσφαλῶς ἐγχωρίας κατασκευῆς (Πίν. 70 γ). Ἐφθονα σφραγίσματα εὑρέθησαν ἐπ' αὐτῶν μὲ ἐπιγραφάς: Πέλλης, Δημοσία, Βασιλικός, Βασιλικά, Βα(σιλέως) Ἀντι(γόνου), Βα(σιλέως) Φιλίππου (= τοῦ Ε') ὡς καὶ ὀνόματα: Λυσιμάχου, Σωσία, Ἀλεξιμάχου, Ἀριστόνου, Νικολάου, Εὐάργου, Ἀμόντα, Μεγαλοκλέους, Εὐκρατίδου, Ἀντιγόνου, Ἀριστοκράτου κ. ἄ. Τὰ ὀνόματα πάντοτε συνοδεύονται ὑπὸ συμπλέγματος γραμμάτων Α καὶ Β ἢ Β καὶ Α = βασιλικός (Πίν. 71 - 73).

Τὰ κινητὰ εὐρήματα, ἦτοι ἀγγεῖα, πῆλινα εἰδῶλια — καὶ μῆτραι εἰδωλίων — νομίματα, μετάλλινα, πῆλινα καὶ ὀστέινα ἀντικείμενα καθημερινῆς οἰκιακῆς χρήσεως εὑρέθησαν πολλὰ καὶ ποικίλα, χρονολογικῶς καλύπτοντα ὅλην τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον μέχρι τῶν πρώτων ρωμαϊκῶν χρόνων (Πίν. 74 - 78, 81, 84 - 88).

Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐνσφραγίστων λαβῶν ὀξυπυθμένων ἀμφορέων (Πίν. 79, 80). Μέχρι τέλους τοῦ 1960 εὑρέθησαν 1057 τοιαῦται ἐνσφραγίστοι λαβαί, κατανεμόμεναι ὡς ἑξῆς¹⁴:

Θασίων	255	Κῶν	15
Ῥοδίων	208	Χίων	14
Ὁμάδος «Παρμενίσκου»	149	Κερκυραίων	1
Κνιδίων	90	Τανάγρας	1
Ὁμάδος «Brindisi»	23	Μελιβοιέων ¹⁵	1
«Βοσπόρου»	16	Σφραγίσματα μὲ μονογράμματα κλπ.	79
		Σφραγίσματα ἀπροσδιόριστα	206

Τὸ πρόβλημα τῆς στεγάσεως τῶν εὐρημάτων ἀντεμετώπισθη διὰ προσωρινῶν λύσεων παρὰ τὸν τομέα Ι τῶν ἀνασκαφῶν, ὅπου ἐξηγοράσθησαν δύο οἰκῆματα, ἐν καφενεῖον καὶ μία ἀποθήκη. Τὸ καφενεῖον, διὰ καταλλήλων μετατροπῶν καὶ συμπληρώ-

14. Ἡ ταξινόμησις ὀφείλεται εἰς τὴν κ. Μαρῖαν Σαββατιανοῦ - Πετροπουλάκου καὶ τὴν δεσποινίδα Ἀλίκη Τσίκουλα.

15. Τῆς θεσσαλικῆς πόλεως Μελιβοίας σφράγισμα ἐπὶ ἀμφορέως δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστὸν (πληροφορία τῆς δεσπ. Virginia Grace).

σεων, διεσκευάσθη εἰς μικρὸν μὲν ἄλλ' εὐπρόσωπον Μουσεῖον ὅπου ἐκτίθενται τὰ κυριότερα εὐρήματα (Πίν. 89 β). Ἡ ἀποθήκη διερρυθμίσθη εἰς ἐργαστήρια συγκολλήσεως κλπ. Τὸ πλῆθος ὁμῶς τῶν εὐρημάτων ἐδημιούργησε, προϊόντος τοῦ χρόνου, τὴν ἀνάγκην κατασκευῆς καὶ ἄλλων προχείρων ἀποθηκῶν προσωρινοῦ χαρακτήρος, ἐν ὧσιν ὀριστικωτέρας τακτοποιήσεως τοῦ ζητήματος διὰ τῆς οἰκοδομήσεως εἰδικοῦ μουσειακοῦ κτηρίου, τὸ ὁποῖον θὰ διαθέτῃ καὶ ἀναψυκτήριον διὰ τοὺς ἐπισκέπτας. Ἐλπίζεται ὅτι ἡ οἰκοδόμησις αὐτοῦ θὰ περατωθῇ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 1962.

Παραλλήλως πρὸς τὸ ἀνασκαφικὸν ἔργον ἐξετελέσθησαν μέχρι τέλους τοῦ 1960 εὐρείας ἐκτάσεως συντηρητικαί, στερεωτικαὶ καὶ ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι.

Ἐν πρώτοις ἀπεσπάρθησαν τὰ ψηφιδωτὰ τὰ ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον I, μόλις διασωθέντα ἀπὸ τὴν ἀποσυνθετικὴν δρᾶσιν τοῦ ἐνσκήψαντος κατὰ τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Δεκεμβρίου 1957 παγετοῦ. Ἡ ἀπόσπασις ἐγένετο ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ εἰδικοῦ τεχνίτου κ. Δημ. Σκόρδου, ἀποσταλέντος ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως.

Συγχρόνως ἐστερεώθησαν καὶ τὰ λοιπὰ δάπεδα τῶν δύο αἰθουσῶν, εἰς ἃς εὐρέθησαν τὰ ψηφιδωτὰ, ὡς καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν προστάδων (Πίν. 37). Ἡ στερέωσις ἐγένετο δι' ἀποσπάσεως τῶν χαλικοστρώτων δαπέδων καὶ ἐπανατοποθετήσεως αὐτῶν ἐπὶ ἀνεκτικῶ ὑποστρώματος ἐκ μείγματος τσιμέντου.

Τὸ πρόβλημα ὁμῶς τῆς διατηρήσεως ἐν γένει τῶν οἰκιῶν τοῦ τετραγώνου I ἦτο δυσχερέστερον. Τὸ γεγονός ὅτι παλαιόθεν οἱ χωρικοί, γνωρίζοντες τὴν ὑπαρξίν ἐνταῦθα ἀρχαίων ἐρειπίων, καὶ ἐντεῦθεν προσφόρου ὕλικου διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν οἰκιῶν των, ἐνήργουν ἐσκαφὰς καὶ ἀπέσπων τοὺς λίθους τῶν τοίχων — ἰδίᾳ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐκτισμένοι μὲ καλῶς ἐπεξεργασμένας πλίνθους — ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὰ μὲν δάπεδα νὰ ἀποκαλυφθῶσιν εἰς καλὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον κατάστασιν, οἱ δὲ περὶ αὐτὰ τοῖχοι νὰ εἶναι κατεστραμμένοι μέχρι τῶν θεμελίων, ἦτοι μέχρι βάθους ἐνός καὶ πλέον μέτρου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῶν δαπέδων. Ὅθεν ὁ κίνδυνος καταρρεύσεως καὶ διαλύσεως τῶν δαπέδων, ἔστω καὶ στερεωθέντων, ἦτο προφανής. Δι' ὃ ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ ἀναστηλωθῶσιν οἱ τοῖχοι οὗτοι μέχρις ὕψους κατὰ τι μεγαλυτέρου τοῦ ὕψους τῶν δαπέδων. Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος ἐντεῦθεν προσέλαβεν ὄψιν κάπως νεωτερικὴν. Ἀλλὰ τὸ κακὸν ἦτο ἀναγκαῖον (Πίν. 37).

Ἐκτὸς τοῦ τομέως I, παρόμοιαι στερεωτικαὶ ἐργασίαι, εἰς περιορισμένην ὁμῶς κλίμακα, ἐξετελέσθησαν καὶ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τομέως IV, ὅπου κυρίως ἀνεστηλώθησαν οἱ τοῖχοι τῶν δύο μεγάλων δωματίων, τῶν ἐπεστρωμένων διὰ μαρμαροθετημάτων (πρβλ. σελ. 79).

Ἰδιαιτέρα μέριμνα ἐλήφθη διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ἰωνικοῦ περιστυλίου τῆς βορείας οἰκίας τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου I.

Πλούσιον ὑπῆρξεν τὸ ὕλικόν τὸ ἐκ τοῦ περιστυλίου τούτου ἀποκαλυφθέν, ἦτοι βάσεις, σφόνδυλοι καὶ κιονόκρανα. Μολονότι δὲ μέρος τοῦ ὕλικου τούτου εἶναι σαθρόν, μερικὴ τοῦλάχιστον ἀναστήλωσις εἶναι δυνατὴ. Κατόπιν σχετικῆς μελέτης τοῦ θέματος ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως κ. Χαρ. Μπούρα, αἱ ἐργασίαι ἤρξαντο κατὰ τὸ ἔτος 1960, ὅτε ἀνεστηλώθη πλήρως εἰς κίον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιστυλίου (Πίν. 90) μὲ πρόγραμμα ὀλοκληρώσεως τῶν ἐργασιῶν μέχρι τοῦ 1962.

X. I. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ